

Annales

Instituti

Archaeologici

IX - 2013

Godišnjak

Instituta za

arheologiju

Nakladnik/Publisher

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Adresa uredništva/Adress od the editor's office

Institut za arheologiju/Institute of Archaeology
HR-10000 Zagreb, Ulica Ljudevita Gaja 32
Telefon/phone 385 (0) 1 6150250
fax 385 (0) 1 6055806
e-mail: iarh@iarh.hr
<http://www.iarh.hr>

Glavni i odgovorni urednik/Editor in chief

Marko Dizdar

Izvršni urednici/Desk editors

Kristina Jelinčić Vučković
Kristina Turkalj

Tehnički urednici/Technical editors

Kristina Jelinčić Vučković
Kristina Turkalj

Izdavački savjet/Editorial committee

Vlasta Begović, Marko Dizdar, Dunja Glogović, Snježana Karavanić, Goranka Lipovac Vrkljan, Branka Migotti, Kornelija Minichreiter, Ante Rendić Miočević, Tajana Sekelj Ivančan, Tihomila Težak Gregl, Željko Tomičić, Ante Uglešić

Prijevod na engleski/English translation

Sanjin Mihelić

Lektura/Language editor

Ivana Majer (hrvatski jezik/Croatian)
Sanjin Mihelić (engleski jezik/English)

Dizajn/Design

REBER DESIGN

Korektura/Proofreaders

Kristina Jelinčić Vučković
Kristina Turkalj

Računalni slog/Layout

Hrvoje Jambrek

©Institut of archaeology, Zagreb 2013.

SADRŽAJ

Arheološka istraživanja

- 8**   **Daria Ložnjak Dizdar**
Mirela Hutinec
Sotin – arheološka istraživanja 2012. godine
- 12**   **Tomislav Hršak**
Tino Leleković
Marko Dizdar
Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2012. godine
- 20**   **Tatjana Tkalčec**
Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2012. godine
- 26**   **Kornelija Minichreiter**
Slavonski Brod, Galovo, arheološka istraživanja 2012.
- 31**   **Saša Kovačević**
Nova Bukovica – Sjenjak 2012.
- 35**   **Daria Ložnjak Dizdar**
Medinci – Čićoka/Jablanik – zaštitna istraživanja 2012. godine
- 38**   **Marko Dizdar**
Rezultati zaštitnih istraživanja groblja latenske kulture Zvonimirovo – Veliko polje u 2012. godini
- 44**   **Daria Ložnjak Dizdar**
Marija Mihaljević
Dolina – Glavičice, istraživanja 2012.
- 48**   **Tajana Sekelj Ivančan**
Nastavak arheoloških istraživanja na položajima Volarski breg i Sušine kraj Virje u 2012. godini
- 55**   **Marina Ugarković**
Tina Neuhauser
Stobreč 2012. – helenistički bedem
- 59**   **Marina Ugarković**
Ivančica Schrunk
Vlasta Begović
Marinko Petrić
Tina Neuhauser
Hvar, otok Sveti Klement, uvala Soline, arheološka istraživanja 2012.

CONTENTS

Archaeological Excavations

- 8**   **Daria Ložnjak Dizdar**
Mirela Hutinec
Sotin – archaeological investigations in 2012
- 12**   **Tomislav Hršak**
Tino Leleković
Marko Dizdar
The results of the excavations of the Batina-Sredno site in 2012
- 20**   **Tatjana Tkalčec**
Archaeological investigations at Crkvari – St. Lawrence Church in 2012
- 26**   **Kornelija Minichreiter**
Slavonski Brod, Galovo, archaeological investigations in 2012
- 31**   **Saša Kovačević**
Nova Bukovica – Sjenjak 2012.
- 35**   **Daria Ložnjak Dizdar**
Medinci – Čićoka/Jablanik – rescue investigations in 2012
- 38**   **Marko Dizdar**
The results of the 2012 rescue excavations of the La Tène culture cemetery in Zvonimirovo – Veliko Polje
- 44**   **Daria Ložnjak Dizdar**
Marija Mihaljević
Dolina-Glavičice, the investigations in 2012
- 48**   **Tajana Sekelj Ivančan**
Continued archaeological investigations at the positions of Volarski Breg and Sušine near Virje in 2012
- 55**   **Marina Ugarković**
Tina Neuhauser
Stobreč 2012 – Hellenistic fortification
- 59**   **Marina Ugarković**
Ivančica Schrunk
Vlasta Begović
Marinko Petrić
Tina Neuhauser
Hvar, St. Clement island, Soline Bay, archaeological investigations in 2012

64 Siniša Krznar Arheološko istraživanje lokaliteta Torčec – Cirkvišće 2012. godine	64 Siniša Krznar <i>Archaeological investigations at the site Torčec – Cirkvišće in 2012</i>
69 Marko Dizdar Zaštitna arheološka istraživanja nalazišta AN 4 Poljana Križevačka 1 na trasi autoceste A12, dionica Gradec – Kloštar Vojakovački	69 Marko Dizdar <i>Rescue archaeological excavations of the AS 4 Poljana Križevačka 1 site on the route of the A12 motorway, section Gradec-Kloštar Vojakovački</i>
76 Tatjana Tkalčec Kasnosrednjovjekovno naselje Buzadovec–Vojvodice (AN 3) na trasi autoceste A12 Sveta Helena – GP Gola	76 Tatjana Tkalčec <i>The late mediaeval settlement Buzadovec – Vojvodice (AS 3) on the route of the A12 motorway Sveta Helena – GP Gola</i>
88 Snježana Karavanić Andreja Kudelić Rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta Kalnik – Igrišće	88 Snježana Karavanić Andreja Kudelić <i>Results of archaeological investigations of the Kalnik – Igrišće site</i>
93 Marko Dizdar Daria Ložnjak Dizdar Zaštitna istraživanja nalazišta AN 1 Grabrić na trasi autoceste A13, dionica Čvor Vrbovec 2 – Čvor Farkaševac	93 Marko Dizdar Daria Ložnjak Dizdar <i>Rescue excavations of the AN 1 Grabrić site on the route of the A13 motorway, section Vrbovec 2 Junction – Farkaševac Junction</i>
98 Marko Dizdar Terenski pregled i probna istraživanja na izgradnji spojne ceste od Petrinje do mosta preko rijeke Kupe u Brestu	98 Marko Dizdar <i>Field survey and test excavations on the route of the connecting road between Petrinja and the bridge over the Kupa river in Brest</i>
102 Juraj Belaj Filomena Sirovica Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivanju 2012. godine	102 Juraj Belaj Filomena Sirovica <i>Archaeological investigations at the Old Town site in Ivanec in 2012</i>
109 Tatjana Tkalčec Nastavak arheoloških istraživanja burga Vrbovca u Klenovcu Humskom 2012. godine	109 Tatjana Tkalčec <i>Continued archaeological investigations of the mediaeval fortified town Vrbovec in Klenovec Humski in 2012</i>
116 Asja Tonc Rezultati probnih iskopavanja na gradini Svete Trojice 2012. godine	116 Asja Tonc <i>Results of trial excavations at the Sv. Trojica hillfort in 2012</i>
121 Bartul Šiljeg Goranka Lipovac Vrkljan Ivana Ožanić Roguljić Ana Konestra Crikvenica – <i>Ad turre</i>, rezultati sustavnih arheoloških istraživanja rimske keramičarske radionice na lokalitetu Igralište 2012. godine	121 Bartul Šiljeg Goranka Lipovac Vrkljan Ivana Ožanić Roguljić Ana Konestra <i>Crikvenica – Ad turre, Results of Systematic Archaeological Excavations of the Roman Pottery Workshop at the Igralište Site in 2012</i>
131 Bartul Šiljeg Vladimir Kovačić Ana Konestra Nastavak arheološko-konzervatorskih istraživanja lokaliteta Stancija Blek (Tar) u 2012. godini	131 Bartul Šiljeg Vladimir Kovačić Ana Konestra <i>Continued archaeological investigations and conservation at the Stancija Blek site (Tar) in 2012</i>

Terenski pregledi

136   **Tatjana Tkalčec**

Rekognosciranje na području Bjelovarsko-bilogorske i Koprivničko-križevačke županije u 2012. godini

167   **Kristina Jelinčić Vučković**

Terenski pregled lokaliteta Novo Selo *Bunje* na otoku Braču

175   **Asja Tonc**

Terenski pregledi područja izgradnje novih cestovnih pravaca na teritoriju Zagrebačke i Istarske županije

Field Surveys

136   **Tatjana Tkalčec**

Field surveys in the Bjelovar-Bilogora and Koprivnica-Križevci counties in 2012

167   **Kristina Jelinčić Vučković**

Field survey of the Novo Selo Bunje site on the island of Brač

175   **Asja Tonc**

Field surveys of the construction area of new roads in the Zagreb and Counties of Zagreb and Istria

Eksperimentalna arheologija

185   **Andreja Kudelić**

Testiranje tehnologije izrade keramičkih posuda i rekonstrukcija hipotetske horizontalne keramičarske peći

190   **Andreja Kudelić
Filomena Sirovica
Dinko Tresić Pavičić**

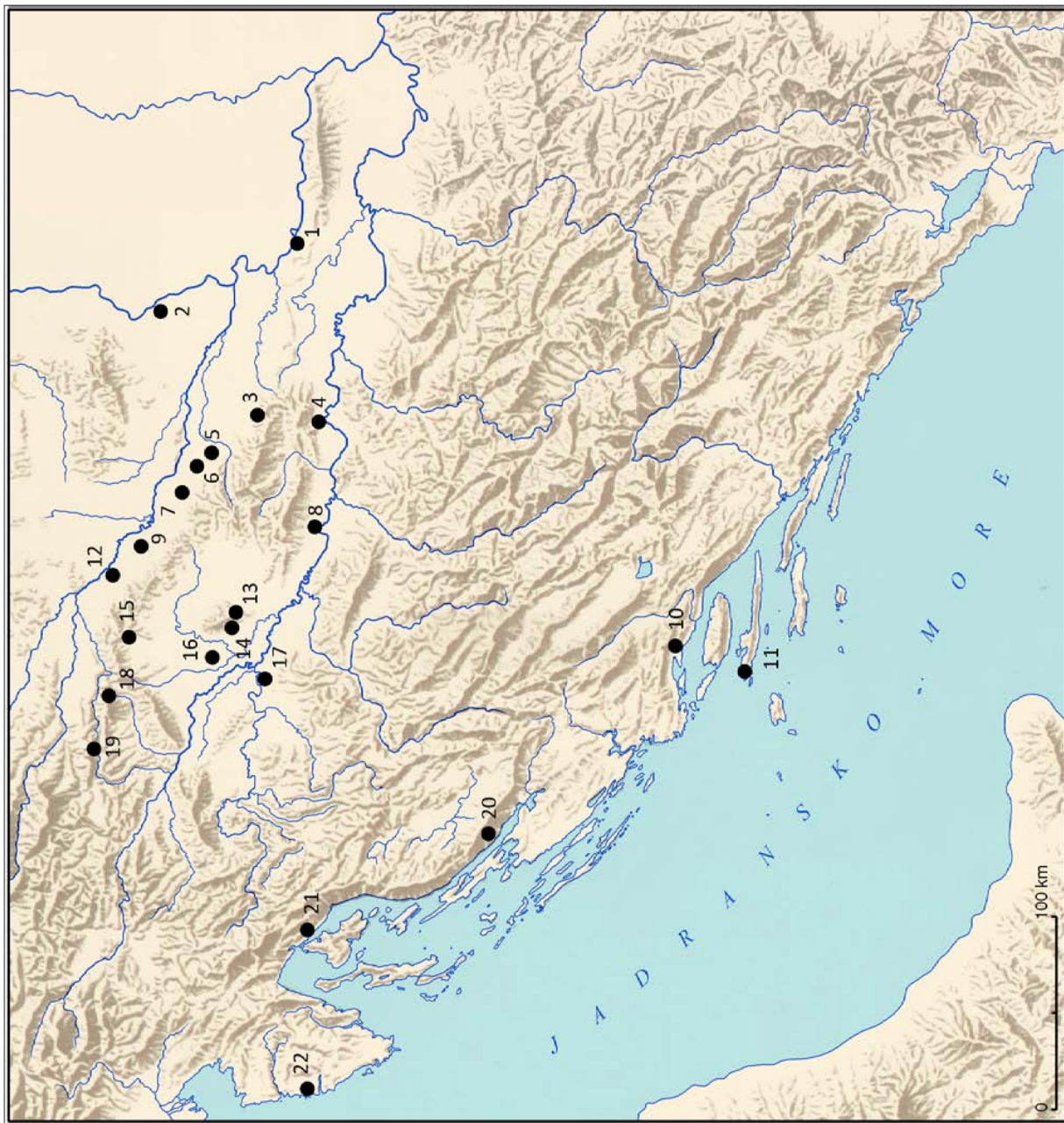
Dokumentiranje reljefnih značajki položaja Kurilovec–Belinščica tijekom 2011. i 2012. godine

185   **Andreja Kudelić**

Testing of ceramic vessel production technology and reconstruction of a hypothetical horizontal ceramic kiln

190   **Andreja Kudelić
Filomena Sirovica
Dinko Tresić Pavičić**

Documenting the relief features of the position Kurilovec–Belinščica in 2011 and 2012

1. Sotin
2. Batina - Sredno
3. Crkvari - crkva Sv. Lovre
4. Slavonski Brod- Galovo
5. Nova Bukovica- Sjenjak
6. Medinci - Čičoka/Jablanik
7. Zvonimirovo - Veliko polje
8. Dolina - Glavičice
9. Volarski breg i Sušine
10. Stobreč
11. Sv. Klement-Soline
12. Torčec - Crkvišće
13. AN 4 Poljana Križevačka
14. AN 3 Buzadovec-Vojvodice
15. Kalmik -Igrišće
16. AN 1 Grabrić
17. Petrinja-Žrnica
18. Ivanec- Stari grad
19. Klenovec Humski-Plemićki grad Vrbovec
20. Gradina Sv. Trojice
21. Crkvenica-Igralište
22. Stanција Blek-Tar

Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2012. godine

Archaeological investigations at Crkvari – St. Lawrence Church in 2012

Tatjana Tkalčec
Primljeno/Received: 4.3.2013.
Prihvaćeno/Accepted: 30.7.2013.

Istraživanje 2012. godine provedeno je na području uz južni portal današnje kapele te između dva istočna kontrafora apside kapele. Istraženo je daljnjih 76 grobova što čini ukupan broj od 555 istraženih grobova. Na području uz južni portal današnje kapele istraživana je površina prostora ramena južnog broda ranogotičke trobrodne crkve čiji su temelji otkriveni na drugim mjestima još u prijašnjim sezonama. Otkriven je zid koji se pod pravim kutom odvaja prema jugu od južnog zida trobrodne crkve, što nam ukazuje na postojanje zasebne prostorije aneksirane na jugozapadni dio spomenute trobrodne crkve. Njegovu (možda samostansku?) funkciju tek valja definirati u budućim istraživanjima. Uz apsidu današnje kapele istražena je sonda između dva istočna kontrafora. Time je istražena i pripremljena za buduće drenažne radove sva površina uz zidove kapele, osim jugozapadnog dijela ispred pročelja crkve.

Gljučne riječi: arheološka istraživanja, Crkvari, crkva sv. Lovre, groblje, srednjovjekovno gradište, rani srednji vijek, kasni srednji vijek, novi vijek

Key words: archaeological investigations, Crkvari, St. Lawrence Church, mediaeval earthen fortification, Early Middle Ages, Late Middle Ages, Modern period

U rujnu 2012. godine nastavljena je deseta sezona arheoloških istraživanja srednjovjekovne crkve s grobljem koja se nalazi na izdvojenom brežuljku uz selo Crkvari (općina Orahovica, Virovitičko-podravska županija).¹ Srednjovjekovno groblje prostiralo se neposredno oko crkve, na zaravni i padinama brijega koji je još u srednjem vijeku iskopom obrambenog jarka preinačen u gradište (Tkalčec 2006a: 23, sl. 1). O dosadašnjim arheološkim iskopavanjima na lokalitetu redovito se izvještavalo u stručnim časopisima (Tomičić et al. 2004; Tomičić, Tkalčec 2005a; 2005b; Tkalčec 2006a; 2006b; 2007a; 2007b; 2008a; 2008b; 2009a; 2009b; 2010a; 2010b; 2011; 2012a; 2012b).

Cilj nam je istražiti svu potrebnu površinu koja bi omogućila daljnje nužne drenažne radove, a potom nakon arheološke studije koja bi okupila rezultate interdisciplinarne valorizacije ukupne arhitekture, arheoloških nalaza i svih istraženih grobnih cjelina, pristupiti daljnjim izvedbenim projektima prezentacije ovoga sakralnog kompleksa iznimnog značenja.

1 Uz voditeljicu Tatjanu Tkalčec u arheološkim istraživanjima 2012. godine, koja su se odvijala od 3. do 25. rujna 2012., iz Instituta za arheologiju sudjelovao je i dr. sc. Siniša Krznar, koji je bio zamjenik voditeljice. Stručnu ekipu činio je i apsolvant arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu Ivan Valent te Orahovičanka, studentica arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Iva Jurlina. Tijekom cijelih istraživanja pomoćnu su ekipu činila četvorica radnika iz Nove Jošave i Orahovice, a tijekom prvog tjedna još dvojica tehničkih pomoćnih radnika.

Projekt je financiralo Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, a sufinancijer je i nositelj programa – Grad Orahovica, koji ujedno pruža i logističku podršku provođenju programa.

Svi radovi koje Institut za arheologiju provodi na lokalitetu u skladu su s prethodno ishodenom dozvolom od nadležnoga Konzervatorskog odjela u Požezi.

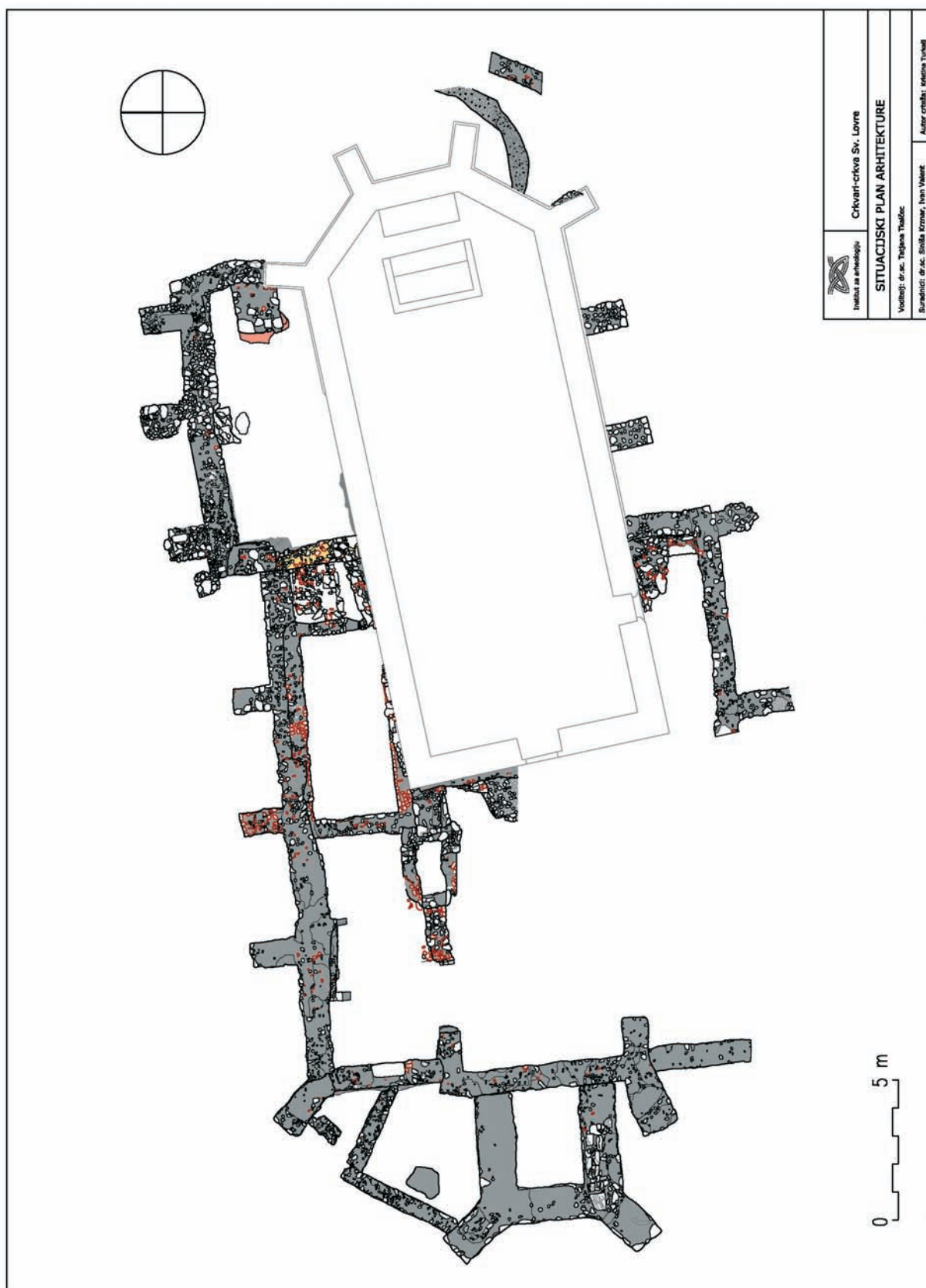
Godine 2012. istražen je prostor između dva istočna kontrafora apside današnje kapele, te prostor južno uz južni portal kapele. Istraženi su temelji ramena južnog broda starije trobrodne gotičke crkve te ostaci bočnog oltara. Ukupno je obuhvaćena površina od 41,54 m². Prosječna dubina iskopa do same zdravice jest 2 do 2,30 m (sl. 1).²

Otkriven je dio zida (SJ 1347) koji se od južnog zida ranogotičke trobrodne crkve pruža prema jugu čineći zasebnu prostoriju. Istražen je u dužini od 2 m, te nikako nije riječ o kontraforu (dužine kontrafora iznose 1,5 m). Postojanje toga zida naslućeno je još 2006. godine pri geofizikalnim istraživanjima. Je li riječ o nekom aneksu koji bi imao veze sa samostanskim zdanjima ili o kakvom drugom objektu – valjalo bi arheološki provjeriti. Istraživanje toga zida, odnosno prostora koji omeđuje, svakako je vrijedno u kontekstu prezentacije čitavog objekta, kao i istraživanje unutar same crkve koje bi nam dalo odgovor na neka otvorena pitanja. Barokna dogradnja područja zvonika kapele sv. Lovre, odnosno njezini temelji, neuredno je građena od građevinskog materijala starijih zdanja – korištena je opeka iz trobrodne gotičke crkve, kao i kamen iz njezinih temelja, a vjerojatno i građa iz romaničkog objekta. Temelji leže na mortom zalivenoj šuti preostaloj od ruševine trobrodne gotičke crkve.

Osim otkrivene arhitekture i brojnih grobnih cjelina, ističu se nalazi iz grobova te iz slojeva ruševina i slojeva poremećenih grobnih cjelina poput karičica, prstenja, novca, tkanine, olovne bule, strelice, lokota, noža, brončane dugmadi, dvopet-

2 Dokumentacija je nastavljena na istraživanja 2012. godine. Nacrtna dokumentacija koju je izradila dipl. arheologinja Kristina Turkalj, napravljena je totalnom geodetskom stanicom i na fotopodlogama koje su načinili arheolozi tijekom terenskog rada.

Sl. 1 Situacijski plan arhitekture Crkvari – Sv. Lovro 2012. godine (crtež: K. Turkalj).

Fig. 1 Situation plan of the architecture at Crkvari – St. Lawrence in 2012 (drawing: K. Turkalj).

ljastih kopčica (»baba-deda« kopčice), ogjavlja, arhitektonske opečne i kamene plastike (Tkalčec 2013: sl. 2).

U istraživanjima Instituta za arheologiju od 2003. do 2011. godine na lokalitetu Crkvari – crkva sv. Lovre istraženo je 479 grobnih cjelina. Godine 2012. istraženo je daljnjih 76 grobova što čini ukupan broj od 555 istraženih grobova u deset

kampanja arheoloških iskopavanja koja traju prosječno po dva, najviše tri tjedna godišnje, s malobrojnom stručnom i pomoćnom ekipom, odnosno u onom vremenu i broju članova ekipe koliko su to omogućivala osigurana sredstva.

Ovogodišnji rezultati opet su nam dali neke potpuno nove spoznaje o pogrebnim običajima na ovom lokalitetu.

Uzevši u obzir ukupne informacije polučene dosadašnjim arheološkim istraživanjima a upotpunjene i antropološkim analizama, razvidno je kako će ovaj lokalitet nakon cjelovite obrade i objave uvelike proširiti naše spoznaje o ranosrednjovjekovnim, a osobito kasnosrednjovjekovnim i novovjekovnim pogrebnim običajima, kao i o samoj populaciji, o čemu u Hrvatskoj zasad postoji vrlo malo znanstveno obrađenih podataka. Dakako, ovaj lokalitet ne oduševljava samo grobljanskim nalazima nego i svojim značenjem u onodobnom društvu koje se manifestirao smjenama nekoliko faza sakralne arhitekture, njezinim proširenjima, pregradnjama te u konačnici i svojevrsnom zamiranjju i reduciranjju kako arhitekture tako i značenja ovoga položaja, u današnjici pretvorenog u malu seosku grobljansku kapelu.

I ovogodišnjim istraživanjem potvrđeno je pokopavanje od ranoga srednjeg do novog vijeka. Prije znanstvene obrade i valorizacije, možemo preliminarno podijeliti ukope u četiri razlučena osnovna horizonta, kao i u prijašnjim kampanjama: najmlađi – novovjekovni (druga polovina 16. i 17. stoljeće) s velikom zastupljenošću pokopa male djece, dojenčadi i novorođenčadi; mlađa faza kasnosrednjovjekovnih grobova 15. i početka 16. stoljeća; starija faza kasnosrednjovjekovnih grobova (13. – 14. stoljeća); ranosrednjovjekovni grobovi i grobovi razvijena-ga srednjeg vijeka (11. – 13. stoljeća).

Kako je već načinjena antropološka analiza, pokušat ćemo iznijeti neke preliminarne zaključke iz ovogodišnjih istraživanja (Šlaus et al. 2012). Do sada je na lokalitetu istraženo 555 grobnih cjelina, od toga 76 u ovogodišnjim istraživanjima. Od ukupnog broja ovogodišnjih istraženih grobnih cjelina od 76 individua kroz sva je arheološka razdoblja prisutno 29 muškaraca, zatim 28 djece i 11 žena. Za sedam odraslih osoba nije bilo moguće odrediti spol, a jedan grob (G 550) je tek dijelom istražen, no većim dijelom ulazi ispod površine koja će se otvarati naredne godine.

Sagledavajući prisutnost odraslih (žena i muškaraca) te djece prema razdobljima, uočljiva je izrazita prisutnost ukopa djece u dvostoljetnom razdoblju novog vijeka, te veća zastupljenost pokopa muškaraca u odnosu na pokop žena kroz sva razdoblja.

U novom vijeku (16. – 17. stoljeću) imamo pet pokopa muškaraca, s time da bi trojica pripadala razdoblju ranoga novog vijeka, tj. 16. stoljeću, zatim dva pokopa žena koje pripadaju razdoblju prijelaza kasnoga srednjeg u rani novi vijek, te 16 pokopa djece od kojih je za dvoje definirano da pripadaju ranom novom vijeku, a ostala su iz 17. ili 2. polovine 16. i 17. stoljeća.

U razdoblje kasnoga srednjeg vijeka (vjerojatno od 2. polovine 13. do početka 16. stoljeća) pripada 14 grobova muškaraca, sedam grobova žena te dva groba odraslih osoba kojima nije bilo moguće odrediti spol, i devetero djece.

U razdoblje od 11. do 13. stoljeća pripada deset muškaraca, dvije žene i pet grobova odraslih osoba kojima nije bilo moguće odrediti spol, te troje djece.

Ovogodišnjim istraživanjima otkriven je dakle i cjelovito istražen velik broj grobnih cjelina, s osobito velikim udjelom grobova male djece, dojenčadi i novorođenčadi iz novovjekovnog horizonta, koja su plitko pokopavana uokolo kapele. Njihova je koncentracija veća na istoku oko apside nego na površini južno od južnog portala. Ta je pojava identična u svim godinama istraživanja. Posebno se mala djeca, perinatalne dobi, učestalo pokopavaju plitko, tik uz same zidove crkve što možda ima i veze s vjerovanjem da je to mjesto posebno blagoslovljeno i vodom koja će kapati s krova svetog objekta. Od 28 grobova djece, 16 ih pripada razdoblju ranoga novog vijeka i novog vijeka (16. i 17. stoljeće), dok ih je devet iz duljeg vremena kasnoga srednjeg vijeka (13. – 15. stoljeće, odnosno početak 16. stoljeća), jedno iz razvijena-ga (12. – 13. stoljeća) te dvoje iz ranoga srednjeg vijeka (11. – 12. stoljeće).

Sagledavajući dob pokojnika u trenutku smrti, uočava se kako je velika smrtnost odraslih osoba prisutna u, za današnja mjerila, veoma ranim godinama, odnosno već između 30 i 40

godina te 40 od 50 ili 55 godina, a tek je za jednog muškarca ustanovljena starost od 60 i više godina.

Orijentacija grobova je uglavnom pravilna – glava na zapadu, a noge na istoku, s većim ili manjim otklonima; međutim, u novovjekovnom horizontu kod grobova male djece ali i odraslih dosta je zastupljena i drugačija orijentacija (jugozapad – sjeveroistok, jug – sjever ili sjever – jug), pri čemu je do devijacije došlo jer je grob orijentiran prema postojećoj najbližoj arhitekturi (pa tako uz kontrafore i slično).

Prisutnost dvojnog pokopa zamijećena je u mladim horizontima, odnosno na izmaku kasnoga srednjeg vijeka i početku novog vijeka, pri čemu pokojnici mogu biti pokopani jedan nasuprot drugome u istom lijesu, kao što je to slučaj kod ukopa velikog i manjeg djeteta iz G 499 i G 502 čija raka prati zid apside (sjever – jug), ili je manje dijete položeno između kosti potkoljenica muškarca (G 528 i G 527) pravilne orijentacije (zapad – istok).

Osobito je zanimljiva činjenica da ispod grobova djece ili lubanji odraslih individua u ovogodišnjim istraživanjima nije pronađen novac, iako se vrlo pažljivo iskopavalo. Ta je pojava dakle omeđena isključivo na ukope oko apside kapele, ali s njezine južne strane, kako su to pokazala prethodna istraživanja. Ova činjenica otvara daljnji niz pitanja kulturološke, etnološke i duhovne naravi u vezi primjene toga običaja, ali i pitanje socijalnog statusa i imovinske moći obitelji koje su svoju djecu i odrasle pokojnike ukopavali isključivo južno od apside kapele u razdoblju novog vijeka.

Čini se da će se na osnovi ukupnih rezultata istraživanja groblja oko crkve sv. Lovre u konačnici dobiti slična slika i za

Sl. 2 Grob muškarca starog 30 do 35 godina – G 530, s označenim pozicijama srebrnog prstena (PN 193) i karičice (PN 194) (snimila: T. Tkalčec).

Fig. 2 Grave of a man around 30-35 years old at death – G 530, with marked positions of the silver finger-ring (SF 193) and the small ring (SF 194) (photo: T. Tkalčec).

ukope s priloženim medaljicama – njih je bilo s južne strane apside te ispred zapadnog pročelja crkve, dok ih na drugim položajima nema.

Posebno se u ovogodišnjim istraživanjima ističu nalazi nekoliko grobova iz najstarijeg razdoblja i to ne samo pronalaskom srebrnih tordiranih prstenova i karičica nego i veličinom i oblikom grobne rake. Grobovi G 530 te G 539 (a možda i G 531) ističu se velikim rakama koje u uglovima imaju naglašeno zaobljena i udubljena proširenja koja bi sugerirala postojanje okomito ubodeni drvenih kolaca, odnosno svojevrsnu grobnu konstrukciju (sl. 2).

Zasebno još, dakako, valja istaknuti pronalazak groba G 497 iz razdoblja ranoga novog vijeka u kojem je pronađen nalaz očuvane tkanine, protkane metalnim nitima, u obliku križa koja je pokojniku (starosti 55 do 60 godina), očito svećeniku, bila našivena na pozadini njegove misne halje (sl. 3 – 4). Također, ističe se nalaz olovne bule pape Callixtusa III. (1455. – 1458.), a osobito činjenica da je pronađena u grobu odrasle individue (G 541) za koju je antropološkom analizom određeno da je ženskog spola i umrla u dobi od 30 do 35 godina starosti. Na buli s jedne strane teče natpis CALIS/TVS . PP/.III. (*Calistus pater prior* III.), a s druge su strane kratice i prikazi svetog Pavla (SPA) i svetog Petra (SPE) (sl. 5).

Ovogodišnjim se istraživanjima pokušao obuhvatiti i pretpostavljeni tlocrt polukružne apside romaničke crkve SJ 1260 za koju na osnovi rezultata istraživanja 2011. godine nismo mogli pretpostaviti točan radijus polukruga zbog njezinih oštećenja. Pokazalo se da je apside mlađa od nekolicine grobova koji su ukopani u istu raku, a pokazuju značajke horizonta ranog i početka razvijenoga srednjeg vijeka, što bi pomaklo dataciju romaničke crkve u 13. stoljeće. Ispostavilo se, ujedno, da je apside veća nego što smo to mogli naslutiti iz njezina oštećenog tlocrta pri istraživanjima 2011. godine. Iskopom 2012., nažalost, nije obuhvaćena njezina čitava površina nego je definiran tek njezin manji dio. Ako bi se namjeravalo u potpunosti definirati njezin oblik, valjalo bi proširiti istraživanja oko crkve ali i iskopavati unutar same crkve kako bi se dobio tlocrt izgleda romaničke crkve. Možda bi unutar gotičke kapele zidovi romaničke crkve bili

očuvani, za razliku od ove strukture koja je očuvana u debljini od tek 10-ak cm, na relativnoj dubini od oko 1,80 m. Očito je grada vađena i upotrebljavana u kasnijim gradnjama. Sjeverni temelji današnje kapele pokazuju puno razvedeniju strukturu kamene građe koja ukazuje na više faza; pri konačnoj valorizaciji objekta valja i ovu činjenicu sagledati u kontekstu eventualne očuvanosti zida sjevernog broda romaničke crkve u nekom od segmenata današnjeg objekta. Potreba istraživanja prostora unutar današnje kapele ukazuje se posebno i za definiranje južnog zida kasnogotičkog objekta, odnosno isključivanja eventualne mogućnosti da je današnja barokna apside na, kako smatramo, kasnogotičkim temeljima zapravo apside trobrodne ranogotičke crkve. Dosadašnja su istraživanja dala smjernice kako bi apside trobrodne crkve trebala biti negdje na prostoru lađe današnje kapele (usp. prethodne objave u časopisu *Annales Instituti Archaeologici*).

U konačnici možemo sumirati kako su sustavna arheološka istraživanja zaštitnog karaktera koja Institut za arheologiju provodi od 2003. godine do danas, pokazala da se na ovom položaju nije nalazila samo još jedna u nizu manjih gotičkih grobljanskih crkvi, nego da je tu bio važan sakralni kompleks koji je nastao na temeljima ranosrednjovjekovnog groblja na redove iz 11. stoljeća, te iz kasnoromaničkog, vjerojatno manjega sakralnog objekta prerastao u ranogotičku jednobrodnu dvoransku crkvu, koja je pak na vrhuncu svoje graditeljske faze proširena u veliku trobrodnu gotičku crkvu sa snažnim zvonikom na zapadnom pročelju, okruženu dubokim obrambenim jarkom. Na samom izmaku kasnoga srednjeg vijeka i početku ranoga novog vijeka crkva je, čini se uslijed turskih pustošenja, izgubila svoje značenje te je preinačena u mali kasnogotički objekt kojem je na sjevernoj strani dodana sakristija. U 18. stoljeću kasnogotička se crkva iznova malo proširuje a objekt poprima oblik manje kapele kakva je očuvana i do današnjih dana.

Ovu sakralnu građevinu s njezinih nekoliko srednjovjekovnih graditeljskih faza te zadnjom novovjekovnom, koja se, čini se, kroz srednji vijek može vezati i uz aktivnosti Nikole Konta Orahovičkog (Iločkog) i daljnjih članova velikaške obitelji Iločkih, Nikole i njegova sina Lovre, valja sagledati i u kon-

Sl. 3 Grobovi G 490 (lijevo) i G 497 (desno) (snimio: S. Krznar).

Fig. 3 Graves G 490 (left) and G 497 (right) (photo: S. Krznar).

Sl. 4 Tkanina u obliku našivenog križa PN 167 ispod kostura G 497 (snimio: S. Krznar).

Fig. 4 Textile with a sewn-on cross SF 167 below skeleton G 497 (photo: S. Krznar).

Sl. 5 Olovna bula pape Callistusa III. (Callixtus, Calistus) (1455. – 1458.) PN 200 iz groba žene G 541 (snimila: T. Tkalčec).

Fig. 5 Lead bull of pope Callistus III (Callixtus, Calistus) SF 200 from the grave of a woman G 541 (photo: T. Tkalčec).

tekstu drugih objekata iz razdoblja srednjeg vijeka podignutih na prostoru sjeverne Hrvatske, od kraljevskog grada Iloka na istoku pa do Hrvatskog zagorja s nizom plemićkih burgova na zapadu. Među tim spomenicima posebno se ističu i Crkvari – susjedni arheološki kompleks Ružica grad te njemu susjedni burg Stari grad.

Nalaz dosad potpuno nepoznate trobrodne crkve u Crkvarima, s kontinuitetom pokopavanja na tom položaju još od 11. pa sve do 18. stoljeća, odnosno do današnjih dana na obližnjem groblju, ukazuje i na posve drugačije značenje ovog kraja u srednjem vijeku. Crkvari uvelike mijenjaju sliku i pomiču granice naših dosadašnjih saznanja o naseljenosti ovog dijela srednjovjekovne Slavonije.

Želimo naglasiti da je zajednički cilj Grada Orahovice, kao nositelja projekta, i Instituta za arheologiju zaštita ovoga vrijednog i značajnog kompleksa, adekvatno stratigrafsko istraživanje svih slojeva, struktura i nalaza, njihova analiza, stručna i znanstvena obrada i objava te pohrana i prezentacija stručnoj i popularnoj publici, ali i prezentacija čitavog lokaliteta, odnosno novootkrivene arhitekture i uklapanje ovoga arheološkog lokaliteta u kulturno-turističku ponudu grada Orahovice, Virovitičko-podravске županije, odnosno kontinentalnog dijela Republike Hrvatske. Crkvari s crkvom sv. Lovre i čitavim kompleksom sakralnih zdanja ispod današnje kapele predstavljaju velik potencijal na tom planu. Nadamo se podršci projekta i nastavku te skorom okončanju arheoloških istraživanja koja su nužna podloga navedenih planiranih aktivnosti.

Literatura

- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž., Perić Peručić, J. 2012, *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Crkvari – Sveti Lovro*, Stručni izvještaj EP 211 – 11/12, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2006a, Crkvari – Crkva Sv. Lovre 2005., *Annales Instituti Archaeologici*, II, 23–28.
- Tkalčec, T. 2006b, Crkvari – Sv. Lovro, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2 (2005), 69–70.
- Tkalčec, T. 2007a, Crkvari – crkva Sv. Lovre u 2006. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, III, 21–25.
- Tkalčec, T. 2007b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3 (2006), Zagreb, 95–96.
- Tkalčec, T. 2008a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2007. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, IV, 23–31.
- Tkalčec, T. 2008b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4 (2007), 121–123.
- Tkalčec, T. 2009a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, V, 36–42.
- Tkalčec, T. 2009b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5 (2008), 145–146.
- Tkalčec, T. 2010a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2009., *Annales Instituti Archaeologici*, VI, 17–23.
- Tkalčec, T. 2010b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6 (2009), 119–121.
- Tkalčec, T. 2011, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2010., *Annales Instituti Archaeologici*, VII, 37–40.
- Tkalčec, T. 2012a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, VIII, 23–28.
- Tkalčec, T. 2012b, *Izješće o arheološko-konzervatorskim istraživanjima lokaliteta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2012.*, elaborat, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2013, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 9 (2012) (u tisku).
- Tomičić, Ž., Krznar, S., Osterman, J., Novak, M. 2004, Arheološko-konzervatorska istraživanja crkve Sv. Lovre kraj sela Crkvara u općini Orahovica (2003.), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVI/1, 156–162.
- Tomičić, Ž., Tkalčec T. 2005a, Crkvari, Crkva Sv. Lovre 2004., *Annales Instituti Archaeologici*, I, 14–24.
- Tomičić, Ž., Tkalčec T. 2005b, Crkvari–Sv. Lovro, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1 (2004), 51–52.

Summary

The 2012 investigation was carried out in the area adjacent to the southern portal of the present-day chapel of St. Lawrence in Crkvari, and between the two eastern buttresses of the chapel apse. The excavations revealed a wall that departs due south at the right angle from the southern wall of the three-naved Early Gothic church, pointing to the existence of a separate annex room (Fig. 1). Further 76 graves were excavated, amounting to a total of 555 investigated graves. Four horizons of burials can be distinguished: a Modern period one (the second half of the 16th and the 17th century) with a high proportion of burials of small children; a younger phase of late mediaeval graves of the 15th and the beginning of the 16th century; an older phase of late mediaeval graves (13th–14th cent.); early mediaeval graves and graves of the High Middle Ages (11th–13th cent.). Several graves from the oldest of these periods stand out, not only because they contained silver twisted rings and circlets, but also by the size and shape of grave pits (Fig. 2). Another grave deserving special mention belonged to a priest (G 497) from the Modern period, with a preserved textile in the shape of a cross, sewn to a mass vestment (Fig. 3–4). The grave of a woman with a lead bull of Pope Callixtus III (1455–1458) can also be singled out (Fig. 5).